



KONKURENTNOST NACIONALNOG GOSPODARSTVA I OBRAZOVNI SUSTAV

Doc. dr. Daliya Kuvačić

Sveučilište u Splitu, Sveučilišni odjel za stručne studije, Nastavni centar Zagreb

Mirsad Imamović, MA dipl.ing

Internacionalni univerzitet Travnik

e-mail: nikola.kuvacic@gmail.com

Sažetak: Pod utjecajem globalizacijskih procesa svjetsko je gospodarstvo postalo fleksibilno, otvoreno i integrirano. Brz tehnološki napredak, znanje, obrazovanje, osposobljavanje, slobodno kretanje rada i kapitala i drugi čimbenici kvalitete postali su generatori rasta koji uzrokuju stalne promjene na putu razvoja i podizanja nacionalne konkurentnosti. Prilika za priključenje razvijenima za tranzicijske zemlje nikada u povijesti nije bila tako dohvatljiva, ali i opasnost od propuštanja takve prilike nikada nije bila tako velika. Ne odgovoriti na povijesni izazov, znači dugoročno stagnirati ili čak nazadovati. Globalni je uspjeh uvijek rezultat nekog lokalnog procesa, pri čemu specifičnosti pojedinih zemalja, njihovih kultura, vrijednosti i institucionalno okruženje imaju presudnu važnost.

Svako nacionalno gospodarstvo i njezin konkurentski položaj ovise o kvaliteti raspoloživog ljudskog kapitala, pa ulaganje u njega i njegovo korištenje glavni su čimbenici razvoja. Obrazovanje povećava konkurentnost gospodarstva osiguranjem potrebne kvalitete ljudskih resursa. Upravo obrazovanje omogućuje stjecanje znanja, vještina, stavova i vrijednosti koji su pojedincu potrebni za ostvarivanje radnih i društvenih uloga. Porast udjela visokoobrazovanih u radnoj snazi i odgovarajuće promjene u obrazovnom sustavu preduvjeti su ostvarivanja strateških ciljeva. U ovom članku eksplicirat će se pojam i značenje nacionalne konkurentnosti i njezina ovisnost o nacionalnom obrazovnom sustavu te metodologija mjerenja konkurentnosti nacionalnog gospodarstva.

Ključne riječi: konkurentnost, globalizacija, konkurentnost nacionalnog gospodarstva, globalno tržište, ljudski kapital, obrazovni sustav.

COMPETITIVENESS OF NATIONAL ECONOMY AND THE EDUCATION SYSTEM

Abstract: Under the influence of globalization processes, the world economy has become a flexible, open and integrated. The rapid technological advancement, knowledge, education, training, free movement of labor and capital and other factors of quality have become growth drivers that cause permanent changes in the way of development and the improvement of



national competitiveness. The opportunity to join the developed countries in transition countries has never in history been so accessible, but also the risk of leaks that opportunity has never been so great. Do not respond to this historic challenge, meaning long-term stagnate or even regress. Global success is always the result of a local process, where in some countries, their cultures, values and institutional environment have a crucial importance.

Each national economy and its competitive position depend on the quality of available human capital, and investment in him and his use of is main factors of development. Education increases the competitiveness of the economy through the provision of the necessary quality of human resources. It is education that provides the knowledge, skills, attitudes and values that are individual needs to realize work and social roles. Increase in the proportion of highly educated labor force and the corresponding changes in the educational system are prerequisites in achieving strategic goals. This article will explicate the notion and meaning of national competitiveness and its dependence on the national education system and methodology for measuring the competitiveness of the national economy.

Keyword: competitiveness, globalization, competitiveness of the national economy, global markets, human capital, education system.

1. UVOD

Pojam konkurentnosti datira iz klasične ekonomije, od Smitha i Ricarda koji su kao temeljne odrednice komparativnih prednosti identificirali raspoloživost čimbenika proizvodnje poput zemlje, kapitala, prirodnih izvora i rada; Weber uključuje sustav vrijednosti i religije, što definira kao sociokulturni kapital; Schumpeter naglašava ulogu poduzetništva, inovacija i tehnologije; Drucker razvija koncept menadžmenta kao temeljnog činitelja konkurentnosti.; Solow ističe ulogu obrazovanja i tehnoloških inovacija za gospodarski rast, a Porter sve te ideje zaokružuje u sustavni model poznat pod nazivom dijamant konkurentnosti. U definiranju nacionalne konkurentnosti¹⁵⁶ Trabold analizira četiri značajna aspekta konkurentnosti, i to: mogućnost prodaje na globalnom tržištu (izvoz), mogućnost privlačenja investicija (lokacija), mogućnost prilagodbe gospodarstva te mogućnost stvaranja i povećanja raspoloživog dohotka.¹⁵⁷

Konkurentnost se s jedne strane promatra kao makroekonomski fenomen na koji utječu varijable kao što su tečajevi, kamatne stope i državni deficit. Međutim, pojedine zemlje su uživale u brzom rastu životnog standarda unatoč proračunskom deficitu (Japan, Italija,

¹⁵⁶ U literaturi nalazimo više sinonima, a zapravo riječ je o konkurentnosti nacionalnog gospodarstva (ekonomije), konkurentnosti na makro razini, konkurentnosti na razini zemlje i slično.

¹⁵⁷ Lovrinčević, Ž. i Mikulić, D. i Rajh, E.: Usporedba metodologija mjerenja konkurentnosti nacionalnog gospodarstva i položaj Hrvatske, *Ekonomski pregled*, 2008. br. 59(11), str. 603.-645.



Koreja), aprecijacijama valuta (Njemačka, Švicarska) i visokim kamatnim stopama (Italija, Koreja). S druge strane, konkurentnost je određivana kao rezultat jeftine i brojne radne snage, iako su Njemačka, Švicarska, Švedska napredovale unatoč visokim najamninama (plaćama) i dugim razdobljima manjka radne snage. Japanske su tvrtke postigle međunarodni uspjeh u mnogim industrijskim granama tek pošto je automatizacija zamijenila veliki dio radne snage. Sposobnost da se bude konkurentan unatoč visokim najamninama čini se mnogo poželjnijim ciljem za jednu zemlju.¹⁵⁸

Definiranje konkurentnosti prema posjedovanju obilnih prirodnih bogatstava ispušta iz vida da zemlje poput Njemačke, Japana, Švicarske, Italije, Koreje (najuspješnije zemlje izvoznice) imaju ograničene prirodne resurse i primorane su na uvoz sirovina. U tim zemljama napreduju upravo područja siromašna sirovinama. U posljednje vrijeme mnogi su dokazivali da najznačajniji utjecaj na konkurentnost vrši politika državne uprave. To podrazumijeva određivanje nekih industrijskih grana (za razvoj, zaštitu, poticaj izvoza i subvencije) ključnim čimbenicima međunarodnog uspjeha, iako mnoga istraživanja ne potvrđuju tako važnu ulogu Vladine politike. Posljednje popularno objašnjenje nalazi se u različitoj organizaciji poslovanja, uključujući i odnose između uprave i zaposlenika (80-ih godina proslavila se japanska organizacija poslovanja kao što se američka proslavila 50-ih i 60-ih), ali je problem u tome što različite industrijske grane zahtijevaju različite pristupe upravljanju.

Globalizacijski se proces temelji na institucionalnoj infrastrukturi (grade je države, regionalne integracije i globalne institucije koje potiču liberalizaciju i usvajanje zajedničkih pravila odvijanja ekonomskih procesa) te na transnacionalnim kompanijama (osiguravaju korištenje institucionalne infrastrukture u ekonomske svrhe, pokretane profitom). Te kompanije globaliziraju industrije, locirajući svoj lanac vrijednosti na različitim zemljopisnim i institucionalnim prostorima širom svijeta, tragajući za izvorima dodatne konkurentnosti koju pojedine lokacije nude. One globaliziraju tržišta tako da svoju poziciju na tržištu jedne zemlje ili regije podržavaju ili grade tržišnom pozicijom u drugoj zemlji ili regiji, čime stvaraju okvire svoje globalne konkurentnosti. Globalizacija stvara globalno imperfektno tržište, na kojem postoje dva ključna izvora sprječavanja slobodnog djelovanja tržišnih zakonitosti. Prvi se odnosi na mjere reguliranja tržišta i prometa roba, usluga i kapitala koje poduzimaju zemlje, a drugi na mjere koje poduzimaju transnacionalne kompanije s monopolom na inovacije, tehnologiju, brend, marketinški know-how, investicije, izvore resursa i drugo.

Međutim, Porter¹⁵⁹ kaže da obrazovanje i osposobljavanje čine najvažniju pojedinačnu polugu države na svim razinama vlasti za dugoročno poboljšanje konkurentnosti gospodarstva i životnog standarda građana. Danas je najveći izazov kako osigurati znanja i stručnosti za primjenu suvremene tehnologije. Obrazovni sustavi ne smiju poticati stjecanje znanja i

¹⁵⁸ Brkić, L.: Teorije rasta, konkurentna prednost zemalja i gospodarska politika, Društvena istraživanja, Zagreb, god. 3. (1994.), br. 1. str. 107.-120.

¹⁵⁹ Porter, M.: The Competitive Advantage of The Nations, The Free Press, New York & MacMillan, London, 1990. str. 628.



sposobnosti vezanih uz određene poslove, nego naprotiv, trebaju biti usmjereni na razvoj vještina donošenja odluka i rješavanje problema te na osposobljavanje za daljnje samostalno učenje i sudjelovanje u obrazovnom sustavu. U ostvarivanju konkurentnosti radne snage osobito je važno tercijarno obrazovanje, jer ono izravno utječe na proizvodnost i konkurentnost nacionalnog gospodarstva i poboljšanje životnoga standarda. Obrazovna struktura stanovništva i zaposlenika usklađena s gospodarskim potrebama presudna je odrednica konkurentnosti i gospodarskog razvoja.¹⁶⁰

2. KONKURENTNOST NACIONALNOG GOSPODARSTVA

Međunarodna se konkurentnost obično definira kao stanje u kojem zemlja može, u uvjetima slobodnog i fer tržišta, proizvesti robu i usluge što zadovoljavaju zahtjeve svjetskog tržišta, istodobno održavajući ili povećavajući realni dohodak svojih građana.¹⁶¹ Ta definicija ima tri bitne sastavnice koje zaslužuju detaljnije objašnjenje:¹⁶²

- Zadovoljiti zahtjeve svjetskog tržišta znači moći kreirati, proizvesti i distribuirati robe i usluga po cijenama koje su globalno konkurentne. Cijene proizvodnih činitelja i primjena najnovije tehnologije središnji su čimbenici, pa ako su cijene proizvodnih činitelja visoke ili rastu, primjena tehnologije koja povećava njihovu produktivnost bit će od presudne važnosti za održavanje ili povećanje konkurentnosti, a ako su cijene inputa niske, primjena suvremene tehnologije dodatno povećava konkurentnost.
- Ako tržišta nisu slobodna i fer, neke zemlje mogu biti konkurentne na svjetskom tržištu, iako to na slobodnom tržištu ne bi bile. Zaštićena domaća tržišta ili velike subvencije domaćim proizvođačima omogućavaju konkurentnost, pa konkurentne zemlje postaju nekonkurentne zbog nepostojanja subvencija i nezaštićene industrije u odnosu prema subvencioniranim i zaštićenim industrijama iz drugih zemalja.
- Ako izvoz zemlje raste i to uvjetuje pad realnog dohotka, znači da zaposlenici i ostali građani subvencioniraju (financiraju) međunarodnu konkurentnost te zemlje. Svaka zemlja može prilagoditi politiku na tržištu rada u svrhu smanjenja realnih plaća kako bi poboljšala svoju poziciju na svjetskom tržištu. Međutim, ta politika ne stvara istinsku konkurentnost i nije održiva. Konkurentnost mora biti povezana s porastom standarda stanovništva i povećanjem zaposlenosti.

¹⁶⁰ Salmi, J.: Constructing Knowledge Societies: New Challenges for Tertiary Education, u Higer Education in Europe, vol. 28. br.1. Washington, 2003. str. 67.

¹⁶¹ The Cuomo Commission Report: A New American Formula for Strong Economy, Simon and Schuster, New York, 1988. str. 19.

¹⁶² Jurčić, Lj.: Utjecaj države na izgradnju konkurentnosti, u Skupina autora: Konkurentna sposobnost poduzeća, Sinergija, Zagreb, 1999. str. 57.-70.



Europske zemlje posjeduju brojne industrijske grane ili kompanije koje nisu konkurentne, jer je njihova snaga u carinskim barijerama, dominaciji lokalnih standarda, uvoznim ograničenjima ili državnim narudžbama. Pojedine zemlje značajno se razlikuju po tome koje grane imaju neke komparativne prednosti i mogu li se uspješno uključiti u globalnu utakmicu. U granama koje su intenzivne znanjem, inventivnosti i tehnološkim progresom, komparativne prednosti ne proizlaze iz statičkog poimanja efikasnosti, već iz inventivne sposobnosti razvoja

proizvoda i usluga. Naslijeđene prednosti ne mogu biti dugoročan čimbenik uspjeha, ako nisu oplemenjene stvorenim komparativnim prednostima.¹⁶³

Problem konkurentnosti zemlje načelno se svodi na probleme veličine i kvalitete ulaganja u fizički i ljudski kapital, što dovodi do povećanja konkurentnosti putem rasta proizvodnosti. Zdrav rast proizvodnosti mora počivati na istodobnom rastu zaposlenosti i proizvodnje, pri čemu rast proizvodnje mora biti brži, kako bi rasla proizvodnost i konkurentnost. Kako bi se to ostvarilo, moraju se uvoditi nove tehnologije, usvajati nova znanja, promicati inovativnost i kvaliteta. Ulaganja u ljudski kapital nužan su uvjet za uspjeh takvog razvojnog modela. Kako bi opstali u iznimno konkurentnom okruženju i osigurali dobro plaćena radna mjesta, proizvodima valja dodati više vrijednosti, a za to su nužne nove tehnologije, nova znanja, ideje i procesi, odnosno nova kvaliteta.¹⁶⁴

Više od polovice povećanja produktivnosti treba pripisati tehničkim promjenama: znanstvenom napretku, industrijskim poboljšanjima i spoznajama o metodama upravljanja i obučavanja zaposlenika. Više od polovice povećane proizvodnje, kako je zabilježeno u statistikama, potječe od znanstvenog napretka, a ne od štednje i akumulacije. Ključna je pretpostavka da konkurencija nije savršena i da se proizvodni čimbenici ne plaćaju po vrijednosti. Također, tehnički napredak nema automatski karakter: svaka zajednica posjeduje inovacijski potencijal koji je određen inventivnošću i stupnjem tehničke usavršenosti, ali stvarna stopa tehničkog napretka ovisi o tome koliko brzo gospodarski sektor prihvaća mogućnosti inovacija.

Međunarodna razmjena omogućuje da se jedna zemlja specijalizira u onim granama i segmentima u kojima su njezine tvrtke relativno produktivnije od inozemnih suparnika. Uvoz je stoga, isto kao i izvoz, sastavni dio rasta produktivnosti. Tržišne pozicije u nekim segmentima i industrijskim granama nužno moraju biti izgubljene kako bi nacionalna gospodarstva napredovala. Međunarodna razmjena i investiranje mogu dovesti do bitnih poboljšanja u produktivnosti zemlje, ali je mogu i ugroziti. Do toga dolazi jer suočenje s međunarodnom konkurencijom svakoj industriji stvara apsolutni standard produktivnosti nužan za sučeljavanje sa stranim konkurentima, a ne samo relativan standard produktivnosti u usporedbi s drugim industrijskim granama unutar svog nacionalnog gospodarstva.

¹⁶³ Brkić, L.: Teorije rasta, konkurentna prednost zemalja i gospodarska politika, Društvena istraživanja, Zagreb, god. 3. (1994.), br. 1. str. 107.-120.

¹⁶⁴ Nacionalno vijeće za konkurentnost: 55 preporuka za povećanje konkurentnosti Hrvatske, Zagreb, 2004. str. 15.



Industrijske grane uspijevaju ako prilike u tim zemljama osiguravaju okruženje koje ide u prilog unapređenjima i inovacijama. Konkurentnost na međunarodnom planu zahtijeva da tvrtke domaće pozicije pretvore u međunarodne. Na taj način se dopušta da prednost u domaćoj bazi bude ujednačena i ojačana globalnom strategijom. U okvirima nacionalnog gospodarstva ta fundamentalna sposobnost inoviranja, unapređenja i razvoja ne proizlazi iz povoljnog okruženja i zaštite, već iz stupnja konkurencije i tržišne utakmice unutar svakog pojedinog nacionalnog gospodarstva. Zašto neka država postiže međunarodni uspjeh u određenoj industrijskoj grani, odgovor valja potražiti u četiri atributa o kojima ovisi okruženje u kojem se lokalne tvrtke natječu:¹⁶⁵

1. Činitelj uvjeta podrazumijeva položaj zemlje glede proizvodnih činitelja, kao što su kvalificirana radna snaga ili infrastruktura, nužne za konkurenciju u danoj industriji;
2. Potražnja podrazumijeva postojanje domaćeg tržišta koje je dostatno razvijeno i zahtjevno da svojim pritiskom postavlja zahtjeve više od okruženja;
3. Srodne i prateće industrijske grane, što znači postojanje domaće baze dobavljača i povezanih industrija koje su međunarodno kompetitivne; te
4. Strategija, struktura i suparništvo tvrtki uvjeti su pod kojima se u zemlji određuje način stvaranja tvrtki, njihova organizacija i način kako se njima upravlja, kao i priroda domaće konkurencije.

Ako su zadovoljeni ovi atributi, tada nacionalno okruženje postaje poticajni okvir koji ubrzava napredak i pojačava tempo razvoja. Slabost bilo kojeg atributa zakočit će unapređenje i poboljšanje potencijala pojedine industrijske grane. Prednost u jednom atributu može stvoriti ili poboljšati prednosti u drugima. Prednosti u čitavom spletu atributa nužne su za postizanje i održavanje konkurentnog uspjeha u industrijskim granama koje zahtijevaju intenzivnu uporabu znanja i tvore kičmu razvijenih gospodarstava.

Industrijske su politike splet Vladinih mjera donesenih prvenstveno radi utjecaja na alokaciju resursa između gospodarskih sektora, odnosno utjecaj Vlade na smjer gospodarskog razvoja. Povećavanje konkurentnosti cijelog gospodarstva glavni je cilj industrijske politike. Ona uključuje listu mjera koje se mogu svrstati u šest skupina:¹⁶⁶

1. Politika pomoći zalazećoj industriji: Tržišnoj su ekonomiji imanentne stalne promjene koje su uglavnom rezultat tehnoloških promjena i promjena u strukturi potražnje, pri čemu neke industrije rastu dok neke smanjuju svoju aktivnost, a neka se industrija može naći u krizi i zbog efikasnije strane konkurencije. Industrija koja gubi konkurentnost, ili je na zalasku, može izazvati nezaposlenost te socijalnu i ekonomsku krizu. Takvoj

¹⁶⁵ Brkić, L.: Teorije rasta, konkurentna prednost zemalja i gospodarska politika, Društvena istraživanja, Zagreb, god. 3. (1994.), br. 1. str. 107.-120.

¹⁶⁶ Jurčić, Lj.: *Industrijska politika, u Gospodarska politika Hrvatske, što i kako u 1999. godini?* Zbornik radova, Inženjerski biro, Zagreb, 1998. str. 287.



- industriji Vlada može pomoći prekvalifikacijom radnika, njezinim restrukturiranjem ili zatvaranjem uz socijalno održiv program i najmanje društvene troškove;
2. Politika istraživanja i razvoja: Prvenstveno uključuje državnu potporu temeljnim i tržišnim istraživanjima, ulaganje u obrazovanje, ali i investicije u komercijalizaciju inovacija, jer je primjena puno važnija od samih inovacija;
 3. Podrška ključnoj industriji: Industrije ili sektori koji imaju najveće multiplikacijske efekte na učinkovitost ostalih industrija u gospodarstvu trebaju biti predmetom posebne pozornosti kreatora industrijske politike s ciljem očuvanja i povećanja njihove konkurentnosti;
 4. Investicije u nove industrije: Kod ove politike, ključno je prepoznavanje industrija koje će u budućnosti imati najveći uspjeh. Takve industrije trebaju imati državnu potporu, kako bi se ubrzao njihov rast više nego što bi to bio slučaj putem financiranja privatnim kapitalom;
 5. Koordinacija postojećih politika: Konzistentnost svih politika i mjera glavni je cilj industrijske politike. Fiskalna i monetarna politika te Vladine potpore, umanjena poreza, subvencioniranje kamata i druge mjere utječu na strukturu gospodarstva, pa bez cjelovite industrijske politike ne postoji kontrola efekata i usklađivanja politika u svrhu razvoja konkurentnosti gospodarstava; te
 6. Promocija izvoza: Usmjerenost gospodarstva prema izvozu glavno je obilježje industrijske politike, to više što, počevši od 50-ih godina 20. stoljeća, razvijene zemlje svoje planove ekonomskog rasta u većoj mjeri temelje na iskorištenju izvoznih tržišta.

Konkurentnost zemlje preduvjet je njezine izvozne ekspanzije. Ona se može promatrati prema statičkom kriteriju proizvodnosti nekog ili svih čimbenika proizvodnje ili prema kriterijima za ostvarivanje proizvodnosti. Konkurentnost se može promatrati i dinamički u kontekstu utjecaja čimbenika koji stvaraju uvjete za ostvarivanje konkurentskih prednosti koje se mogu stvarati, održavati ili gubiti. Teorijski okvir za ovakav pristup konkurentnosti ima brojne dokaze u praktičnoj politici zemlje, industrija i kompanija. U ovoj se skupini ističe model globalne konkurentnosti koji je razvio Svjetski ekonomski forum u svojim godišnjim izvješćima. Inače, niska konkurentnost tranzicijskih zemalja uglavnom je rezultat triju skupina činitelja:¹⁶⁷

- Makroekonomska okolina: Obično nema dostatno razvojnih poticaja, funkcionira bez tehnološke politike i boluje od nerazvijenih institucija tržišta i pravne države;
- Poslovna okolina: Ima izrazito gransko obilježje, ali je pod utjecajem makro-reformi, tržišnih činitelja i organiziranosti tvrtki, što pridonosi stvaranju dobre poslovne okoline kao dijamanta konkurentskih prednosti. U nekim je industrijama poticajna (bankarstvo,

¹⁶⁷ Hasić, D.: Potencijali malih i srednjih poduzeća: izvor ekonomskog progresa Bosne i Hercegovine, Ekonomski pregled, Zagreb, 2006. br. 57(3-4), str. 243.-269.



trgovina), a velik je utjecaj i informacijske tehnologije, posebice kroz koncept razvoja klastera; te

- Kompanije (tvrtke): One su treći činitelj konkurentnosti zemlje, jer tvrtke u konkurentne prednosti prevode uvjete koje pruža makroekonomska i poslovna okolina te što su one konkurentnije, veće su šanse da uvjeti koje pruža okolina budu prevedeni u veću proizvodnost na razini zemlje.

Globalna orijentacija na međunarodnu scenu ne može biti uspješna bez kvalitetne infrastrukture u vlastitom okruženju (kvalitetna baza dobavljača, školovanje kadrova, znanstveno-istraživačke institucije, razvojne službe sposobne za inoviranje). Temeljne poluge razvoja ne smiju se, a i ne mogu, kupovati u inozemstvu, one moraju biti lokalno raspoložive, što jednako vrijedi za opremu, tehnološka znanja i obrazovanje, kao i za invencije i inovacijski potencijal. Ako shvatimo opisane trendove, njihove prednosti i opasnosti te na tome izgradimo vlastitu nacionalnu strategiju u gospodarskoj sferi, možemo prevladati dio kazne zbog kašnjenja i povratiti dio prednosti.¹⁶⁸ P.A. White, direktor Službe za industrijski razvoj Irske i jedan od autora irskog programa razvoja, na dolje navedenoj internetskoj stranici napisao je veoma inspirativan tekst o fenomenu *keltskog tigra* u razdoblju od 1987. do 1999. godine, pa ga je vrijedno pročitati.¹⁶⁹

3. OBRAZOVNI SUSTAV I NACIONALNA KONKURENTNOST

U raspravi o konkurentnosti osobito se ističe važnost konkurentne radne snage, što ponajviše ovisi o obrazovnom sustavu zemlje. Sposobnost stvaranja, širenja i iskorištavanja znanja i informacija postaje bitan čimbenik za određivanje gospodarskog rasta i poboljšanje kvalitete života.¹⁷⁰ Stupanj obrazovanja djeluje na gospodarski rast ponajviše tehnološkim inovacijama te brzinom prihvatanja i širenja novih tehnologija. Pošto se dosegne određena razina gospodarske razvijenosti, prosječan broj godina obrazovanja koje imaju zaposlenici i ulaganja u te djelatnosti pozitivno su povezani s razvojem. Modernizacija obrazovnog sustava zahtijeva promjene onog što se podučava (nastavni plan i program), kako se podučava (pedagogija) i odgovornosti onih koji pružaju uslugu, i to u smislu odgovornosti za rezultate.¹⁷¹ Valja znati da kvaliteta ljudskog kapitala pretpostavlja ulaganja u obrazovanje i obučavanje na poslu kao njegovu najznačajniju sastavnicu, ali i sva ostala ulaganja koja

¹⁶⁸ Brkić, L.: Teorije rasta, konkurentna prednost zemalja i gospodarska politika, Društvena istraživanja, Zagreb, god. 3. (1994.), br. 1. str. 107.-120.

¹⁶⁹ Više vidjeti na <http://www.gospodarstvovmamka.ht/index.php> (20.07.2013.)

¹⁷⁰ Bejaković, P.: Uloga obrazovnog sustava u postizanju zapošljivosti i konkurentnosti radne snage u Hrvatskoj, Društvena istraživanja, Zagreb, god. 15. (2006.), br. 3(83), str. 401.-425.

¹⁷¹ World Bank Report: Croatia Country Economic Memorandum, Sv. II. srpanj 2003. str. 155.



povećavaju proizvodnost pojedinca. U suvremenim raspravama o ekonomskoj politici sve se češće spominje značaj ulaganja u ljudski kapital. Više je razloga tomu, primjerice:¹⁷²

- To je jedan od čimbenika važnih za stvaranje suvremenog gospodarstva (društva) utemeljenog na znanju, što se ističe i u strateškim dokumentima EU;
- Uz pozitivne učinke za rast i razvoj, obrazovanje se ističe kao prioritet ekonomske politike i zbog njegovog potencijala za *socijalno uključivanje* i pružanje dodatnih prilika isključenima, nezaposlenima i siromašnima;
- Bržim preustrojem i ekspanzijom formalnog i neformalnog obrazovanja mogu se umanjiti problemi visoke nezaposlenosti i sve veće društvene polarizacije u razvijenim zemljama;
- Riječ je o ulaganjima koja angažiraju značajna financijska sredstva (prosječno oko 6% BDP-a u članicama OECD-a), pa je stoga važno znati je li društveni povrat tih ulaganja barem jednak povratu alternativnih ulaganja.

Nema općeg obrasca za poboljšanje obrazovanja, stručnosti i konkurentnosti radne snage, pa valja osmisliti viziju dugoročnog razvoja sveobuhvatnih, međusobno povezanih i dobro artikuliranih sustava obrazovanja, zapošljavanja i profesionalnog napredovanja. Teorija ljudskog kapitala ulaganje u obrazovanje promatra kao rezultat dragovoljne odluke pojedinaca koji očekuju određeni povrat za uloženo vrijeme i sredstva, jer povećanje ulaganja samo javnih sredstava u obrazovanje nije dostatno za povećanje broja osoba koje se odlučuju obrazovati. Važno je obratiti pozornost na privatni povrat ulaganja u obrazovanje, odnosno na diskontiranu vrijednost budućih zarada i sadašnje troškove obrazovanja.

Jednostavno, povrat ulaganja u obrazovanje ovisit će o njegovim troškovima i budućim nadničnim premijama, jer empirijska istraživanja potvrđuju kako se u zemljama s višim stopama povrata ulaganja u obrazovanje može očekivati da će se više osoba odlučiti za visoko obrazovanje.¹⁷³ Skupina autora¹⁷⁴ konstatira da su međunarodne razlike u povratu ulaganja u obrazovanje posljedice strukturnih obilježja gospodarstava, dok njihova veća otvorenost nije imala vidljivog utjecaja na distribuciju dohodaka. Znači, porast se premija na obrazovanje može pripisati brzom tehnološkom razvoju te usvajanju i primjeni informacijsko-komunikacijske tehnologije, što je dovelo do rasta potražnje za obrazovanom radnom snagom.

Iako rasprava o utjecaju trgovine nasuprot tehnologije još nije završena, valja naglasiti činjenice da premije rastu s rastom udjela visokoobrazovanih zaposlenika u svim, a ne samo u sektorima koji intenzivno zapošljavaju visokoobrazovane osobe; da premije rastu i u

¹⁷² Šošić, V.: Isplati li se u Hrvatskoj ulagati u obrazovanje: Povrat ulaganja u ljudski kapital kao čimbenik konkurentnosti ljudskih resursa, Hrvatska narodna banka, Zagreb, 2003. Vidjeti na <http://www.ijf.hr/FTP/2003/4/sosic.pdf> (22.05.2013.)

¹⁷³ Šošić, V.: Isplati li se u Hrvatskoj ulagati u obrazovanje: Povrat ulaganja u ljudski kapital kao čimbenik konkurentnosti ljudskih resursa, Hrvatska narodna banka, Zagreb, 2003. Vidjeti na <http://www.ijf.hr/FTP/2003/4/sosic.pdf> (22.05.2013.)

¹⁷⁴ Denny, K.J. & Harmon, C.P. & Lydon, R.: Cross Country Evidence on the Returns to Education: Patterns and Explanations, University of Warwick, Warwick, 2001. str. 45.



zemljama u razvoju, kao i u novo industrijaliziranim zemljama, a ne samo u razvijenim zemljama članicama OECD-a; te da nije zamijećen znatniji pad cijena proizvoda u radno-intenzivnim djelatnostima, onima koje intenzivno koriste niže kvalificiranu radnu snagu.¹⁷⁵ Brojna istraživanja pokazala su čvrstu vezu pokazatelja konkurentnosti i dinamike gospodarskog rasta, a to povratno utječe na privlačenje stranih ulaganja, ublažavanje siromaštva i nejednakosti, političke stabilnosti i drugo. U ostvarivanju konkurentnosti gospodarstva osobito se ističe važnost konkurentnosti radne snage koju određuju: obrazovna struktura, kompatibilnost ponude i potražnje za radom glede znanja, stručnosti i sposobnosti te troškovi rada.¹⁷⁶

Kada se raspravlja o ulozi obrazovanja u poticanju konkurentnosti, a u kontekstu zapošljivosti radne snage, sve se više govori o funkcionalnoj nepismenosti (nedostatan vladanje nizom utvrđenih zahtjevnijih vještina) i pragu minimalnih sposobnosti (uključuje raspolaganje određenim znanjem bez kojeg se ne može opstati na tržištu rada, odnosno minimum znanja rada na računalo i znanja stranih jezika, ali uključuje i osobne sposobnosti i mogućnosti suradnje, timskog rada, usluživanja korisnika, spremnost na učenje i motivaciju). Iako nema pouzdanih podataka o razmjerima problema, može se reći da prag minimalnih sposobnosti i funkcionalna nepismenost predstavljaju ozbiljne poteškoće u tranzicijskim, kao i u najrazvijenijim zemljama, gdje obično obuhvaća više od 5% ukupnog stanovništva.¹⁷⁷ Čak i u Švedskoj, zemlji s najvišim postotkom pismenih osoba, 8% odraslog stanovništva ima ozbiljan nedostatak pismenosti. U nekim drugim zemljama to je čak 25% stanovništva, tako da je velik dio populacije nesposoban razumjeti i upotrijebiti informacije sadržane u brošurama, letcima i jednostavnim uputama za upotrebu uređaja na radnom mjestu.¹⁷⁸

Obrazovanost stanovništva nužan je, ali ne i dostatan uvjet konkurentnosti. Načini mobilizacije i korištenja znanja u društvenom razvoju dodatno pridonose rastu konkurentnosti. Riječ je i o osobinama sustava obrazovanja, od najjednostavnije strukturne usklađenosti obrazovnih profila i potreba zapošljavanja, preko sustava dopunskog obrazovanja, sve do kvalitete obrazovanja. Ta kvaliteta nije samo pitanje formalnog znanja, već i razvoja sposobnosti učenja i aktivnog stava prema osobnom kreativnom i produktivnom doprinosu u životnom okruženju, a to se uči od najranije dobi. Obrazovanje će najbolje

¹⁷⁵ Desjonqueres, T.S. & Machin and van Reenan, J.: Another nail in the coffin? Or can the trade based explanation of changing skill structures be resurrected? *Scandinavian Journal of Economics*, 1999. br. 101. str. 533.-554.

¹⁷⁶ Bejaković, P.: Uloga obrazovnog sustava u postizanju zapošljivosti i konkurentnosti radne snage u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. 15. (2006.), br. 3(83), str. 401.-425.

¹⁷⁷ OECD: *OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2001 – Towards a knowledge-based economy*, Paris, 2002. Vidjeti na <http://www.oecd.org/publications/e-book/> (11.04.2013.)

¹⁷⁸ UNESCO: *Functional illiteracy, Conference on Education for All in Europe and North America 6 to 8 February 2000, Warsaw*. Vidjeti na <http://www.unesco.org/education/wef/en-docs/.../5illite.pdf> (05.09.2013.)



pridonositi razvoju gospodarstva znanja ako ga okruženje prepoznaje kao snažnu proizvodnu snagu. Pojedinci u njemu trebaju prepoznati vrijednost koja im omogućuje poboljšanje materijalnog položaja i kvalitete života. Zato se obrazovna strategija i svaka politika moraju razvijati na koncepcijama cjeloživotnog učenja i društva koje uči.¹⁷⁹

Radna je snaga tranzicijskih zemalja nedostatno ili neodgovarajuće kvalificirana za suvremeno tržišno gospodarstvo i zato napore valja usmjeriti u obrazovanje i osposobljavanje za rad, usklađivanje obrazovanja prema potrebama tržišta rada te u cjeloživotno obrazovanje. Ulaganje u ljudski kapital poželjno je, ali to neće dati rezultate u kratkom roku. Obrazovana radna snaga sama po sebi nije dostatan razvojni resurs ako se ne iskoristi za stvaranje i primjenu novih tehnologija, što pretpostavlja tehnička znanja te dobre organizacijske i upravljačke sposobnosti u cijelom društvu, a važno je i poboljšanje institucionalnog okruženja i društvenog kapitala. Konkurentnost se gradi na primjeni sposobnosti, vještina i kreativnosti pojedinaca. Kako bi obrazovanje moglo povećavati konkurentnost, nužne su kratkoročne, srednjoročne i dugoročne promjene. Neke će zahtijevati dodatna izdvajanja, dok se neke već provode i treba ih samo sustavno povezati i ubrzati. Mjere valja selektirati s aspekta izravnog doprinosa trajnom gospodarskom rastu te krenuti odmah, jer je iz perspektive konkurentnosti tranzicijskih zemalja u globalnim okvirima najskuplje ne činiti ništa. Stoga, kao glavni ciljevi doprinosa obrazovanja povećanju konkurentnosti, postavljaju se sljedeći:¹⁸⁰

- Poboljšanje obrazovne strukture radno sposobnog stanovništva, prvenstveno porast udjela visokoobrazovanih u radnoj snazi;
- Trajno osuvremenjivanje sadržaja i metoda obrazovanja na svim razinama obrazovnog sustava te usmjerenost na razvijanje temeljnih kompetencija;
- Uspostava sustava vrednovanja i samovrednovanja kvalitete procesa i rezultata obrazovnog sustava;
- Povećanje ulaganja gospodarstva i države u obrazovanje; te
- Što veće uključivanje djece u predškolski odgoj.

U tranzicijskim zemljama obrazovanje zaposlenika i cjelokupnog stanovništva nije jamstvo konkurentne sposobnosti i gospodarskog razvoja. Radna snaga može biti nedostatno ili neodgovarajuće obrazovana, odnosno da formalno obrazovani zaposlenici ne raspolažu znanjima potrebnim za uspješno gospodarsko nadmetanje. Prema više izvora OECD-a i Svjetske banke, u mnogim zemljama Južne Amerike velik je broj i visok udjel pravnika, profesora književnosti i filozofije među upisanim i diplomiranim studentima, dok je u skandinavskim zemljama mnogo osoba koje studiraju elektrotehniku, informatiku, menadžment i slično.

¹⁷⁹ Više vidjeti na <http://www.konkurentnost.hr/nvk> (15.05.2013.)

¹⁸⁰ Nacionalno vijeće za konkurentnost: 55 preporuka za povećanje konkurentnosti Hrvatske, Zagreb, 2004. str. 20.



Dakle, struktura upisanih i završenih učenika i studenata trebala bi odgovarati postojećoj i pogotovo budućoj željenoj strukturi nacionalnog gospodarstva.¹⁸¹

I najbolje obrazovana i stručna radna snaga neće biti dostatno konkurentna u uvjetima niske razine inovativnosti i poduzetništva, nepostojanja vladavine prava, raširene korupcije, sive ekonomije te rastrošne i neučinkovite države. U poboljšanju stanja pozitivnu ulogu mogu imati pritisci i zahtjevi EU-e na izgradnji stručnih i djelotvornih državnih i javnih institucija. Treba stvoriti radnu snagu spremnu na preuzimanje rizika, samostalno razmišljanje, obradu informacija i rješavanje problema te sposobnu za timski rad. Stjecanje novih znanja i vještina postalo je cjeloživotna obveza, ali je nepoznat način kako to ostvariti, jer ne postoji obrazac prikladan za sve. Osim obrazovanja i osposobljavanja, postoje i mnogi drugi čimbenici koji mogu utjecati na ograničavanje konkurentnosti i zapošljivosti radne snage, poput nepostojanja poduzetničke klime u društvu, vladavine bezakonja i neučinkovite države.

Usprkos razmjerno velikim sredstvima koja se izdvajaju za obrazovanje, nije dostatna povezanost obrazovnog sektora s potrebama tržišta rada, osobito glede znanja i stručnosti stečenih tijekom obrazovanja. Valjalo bi preoblikovati nastavne planove i programe i jače ih povezati s potrebama gospodarstva, poboljšati sposobnosti rješavanja problema, razvijati timski rad, povećati sposobnost učenja, unaprijediti sposobnost vođenja sebe i drugih, izgrađivati komunikacijske i tehničko-računalne vještine te smanjiti važnost suhoparnog pamćenja činjenica. Reformu bi trebali pratiti novi udžbenici, priručnici za nastavnike i nastavni materijali, promjene nastavnih metoda i novi načini mjerenja obrazovnih rezultata.

Konkurencija među sveučilištima nekada se temeljila na različitim tumačenjima svijeta i pristupa istini, dok se danas rukovodi efikasnosti, iskoristivosti, kontroli, vrhunskoj učinkovitosti i prilagodljivosti, oblicima neobrazovanosti. Nasuprot bogatim istraživačkim institutima, postoje osiromašena sveučilišta koja ne dosežu izvrsnost, i na kojima zaposlenici ne mogu na miru razmišljati, istraživati, eksperimentirati i pisati. Nakon što su sveučilišta posljednjih desetljeća reformama i beznadno urušena, suvremeni reformatori ne provode reforme nego prevrate. Reforma slijedi reformu pa reforma poprima obilježje permanentnosti. Čemu tolika potreba za reformama reformi koje će opet doživjeti reformu, jer ni prethodne nisu zaživjele ili uspjele? Temeljni se smisao svih reformi sastoji u tome da se postojeći pravni odnosi razvrgnu i nadomjestu modernim dogovorima, dok se od javnih ustanova, bez obzira na to kako su funkcionirale, stvara igraonica za interesne skupine, agencije i investitore.¹⁸²

¹⁸¹ Bejaković, P.: Uloga obrazovnog sustava u postizanju zapošljivosti i konkurentnosti radne snage u Hrvatskoj, Društvena istraživanja, Zagreb, god. 15. (2006.), br. 3(83), str. 401.-425.

¹⁸² Liessmann, K.P.: Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2008. str. 109.



ZAKLJUČAK

Veličine pojedinih domaćih tržišta nisu presudne za stvaranje velikog europskog tržišta, jer to nije pravo rješenje za probleme razvoja, ako ne predstavlja integraciju kompetitivnih lokalnih tržišta. Ekonomija obujma daleko je manje važan čimbenik od sposobnosti za inoviranje i poboljšanje kvalitete proizvoda i usluga. U uvjetima globalne konkurencije tvrtke ionako nisu ničim ograničene na lokalno tržište, pa potreban obujam mogu postići i globalno. Nedostatak lokalne konkurencije unutar istih institucionalnih uvjeta i kulturnog okruženja čini napredak manje vjerojatnim. Zato, postojanje konkurencije u drugim europskim zemljama nikako nije i ne smije biti nadomjestak poticajnoj konkurentnoj atmosferi lokalnog tržišta. Zemlja može imati komparativne prednosti u proizvodnji neke robe ili pružanju nekih usluga, a da te prednosti uopće ne koristi, ili da ih nedostavno koristi na svjetskom tržištu zato što ima dostatno veliko domaće tržište i nezainteresiranost za svjetsko, ili zbog nemogućnosti uporabe svojih komparativnih prednosti za stjecanje međunarodne konkurentnosti.

Međunarodna konkurentnost zemlje ne može se poistovjetiti s konkurentnošću njezine industrije, jer neka tvrtka (ili industrija) u nacionalnom vlasništvu može biti konkurentna na svjetskom tržištu, a da bitno ne utječe na povećanje nacionalne konkurentnosti. To se događa kod multinacionalnih kompanija kada one veliki dio svoje tehnološki napredne i profitabilne proizvodnje ostvaruje u inozemstvu. Ohrabrivanje stranih kompanija poticajnim ekonomskim mjerama na ulaganje u domaću proizvodnju nove tehnologije, može više utjecati na povećanje nacionalne konkurentnosti, nego na poticanje domaćih tvrtki. Za međunarodnu konkurentnost zemlje nije nužno biti konkurentan u svim industrijama. Zemlja koja se specijalizira u proizvodnji malog broja proizvoda, postaje iznimno osjetljiva na promjene u svjetskom ekonomskom (i političkom) okruženju. Negativni utjecaji mogu doći s tržišta dobavljača i s tržišta kupaca. Osim toga, svakog dana nastaju nove, a nestaju neke tradicionalne industrije. Zato je za njezinu održivost nužan veći broj industrija koje čine nacionalnu konkurentnost.

Konkurentnost zemlje oslanja se i na troškovnu konkurentnost utemeljenu na niskim troškovima i cijenama proizvoda. Temelj te konkurentnosti čini raspoloživost naslijeđenih čimbenika proizvodnje (vode, rude, šume, zemljišta, zrak, prirodne ljepote, ne/kvalificirana radna snaga, lokacije i slično), ali uvijek valja uključiti i korporativne prednosti. Kako bi stvarali veću proizvodnost i konkurentnost, komparativne prednosti valja prevesti u konkurentske prednosti, što znači da se komparativne prednosti prevedu u konkurentne proizvode i usluge. S druge strane, tvrtke malog i srednjeg poduzetništva moraju se prilagoditi uvjetima globalne ekonomije, industrija i tržišta, gdje postoji liberalizacija te regulacija ključnih ekonomskih oblasti na globalnoj razini, s globalnim institucijama (IMF, WB, WTO i druge). Glavni su nositelji procesa globalizacije transnacionalne kompanije koje mogu imati globalni, multinacionalni ili regionalni tržišni fokus. Svoju ekonomsku moć one ostvaruju



integracijom tržišne snage i investiranja te su one danas najveći generatori izravnih stranih ulaganja.

Razvoj ljudskog kapitala obrazovanjem, osposobljavanjem i usavršavanjem nužna je, ali ne i dostatna odrednica konkurentnosti radne snage. Ostvarivanje konkurentnosti gospodarstva zahtijeva stručne i sposobne stanovnike i zaposlenike, ali to mora pratiti i odgovarajuća ekonomska politika, prije svega razvoj snažnih i samostalnih institucija, poboljšanje javne uprave, smanjivanje korupcije te poboljšavanje poduzetničke klime. To mora biti jasan smjer razvoja u kojem građani vide poboljšanje navedenih silnica te mogu i u razmjerno kratkom roku postići vrijedne učinke. Obrazovanje je nužno za stvaranje i primjenu znanja te za izgradnju tehničkih i stručno-profesionalnih kapaciteta. Sposobnost društva da proizvodi, prilagodi i koristi postojeće znanje odlučujuća je u ostvarivanju održivog i trajnog rasta i poboljšanja životnog standarda, smanjivanja siromaštva i nejednakosti.

Samo stručno znanje nije dostatno: zaposlenici danas moraju biti sposobni stvarati, analizirati i transformirati informacije, djelotvorno komunicirati te organizirati i koordinirati poslovne aktivnosti. Traže se razvijene komunikacijske sposobnosti, informatička znanja te spremnost na daljnje učenje i usavršavanje. Obrazovni programi u tranzicijskim zemljama više su usmjereni na memoriranje zadanog gradiva, nego na samostalno analitičko-kritičko razmatranje i zaključivanje te na inovativni pristup, što je sigurno otežavajući čimbenik u drugačijem pristupu obrazovanju i budućem radu. Danas se težište stavlja na analitičke sposobnosti: mogućnosti traženja i odabira informacija, razjašnjavanje problema, formuliranja pretpostavki, potvrđivanja i procjene dokaza te iznalaženje rješenja. Proces globalizacije naglasio je važnost znanja i navedenih obilježja zaposlenih koja postaju presudne odrednice (ne)ostvarivanja konkurentne sposobnosti u gospodarskom i tržišnom nadmetanju.

LITERATURA

1. Bejaković, P.: Uloga obrazovnog sustava u postizanju zapošljivosti i konkurentnosti radne snage u Hrvatskoj, Društvena istraživanja, Zagreb, god. 15. (2006.), br. 3(83), str. 401.-425.
2. Brkić, L.: Teorije rasta, konkurentna prednost zemalja i gospodarska politika, Društvena istraživanja, Zagreb, god. 3. (1994.), br. 1. str. 107.-120.
3. Denny, K.J. & Harmon, C.P. & Lydon, R.: Cross Country Evidence on the Returns to Education: Patterns and Explanations, University of Warwick, Warwick, 2001.
4. Desjonqueres, T.S. & Machin and van Reenan, J.: Another nail in the coffin? Or can the trade based explanation of changing skill structures be resurrected? Scandinavian Journal of Economics, 1999. br. 101. str. 533.-554.
5. Europska strategija zapošljavanja, European Union, 2003. i OECD, 1996.



6. Hasić, D.: Potencijali malih i srednjih poduzeća: izvor ekonomskog progressa Bosne i Hercegovine, *Ekonomski pregled*, Zagreb, 2006. br. 57(3-4), str. 243.-269.
7. Jurčić, Lj.: *Industrijska politika, u Gospodarska politika Hrvatske, što i kako u 1999. godini? Zbornik radova, Inženjerski biro, Zagreb, 1998.*
8. Jurčić, Lj.: Utjecaj države na izgradnju konkurentnosti, u Skupina autora: *Konkurentna sposobnost poduzeća, Sinergija, Zagreb, 1999. str. 57.-70.*
9. Liessmann, K.P.: *Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.*
10. Lovrinčević, Ž. i Mikulić, D. i Rajh, E.: Usporedba metodologija mjerenja konkurentnosti nacionalnog gospodarstva i položaj Hrvatske, *Ekonomski pregled*, 2008. br. 59(11), str. 603.-645.
11. Nacionalno vijeće za konkurentnost: 55 preporuka za povećanje konkurentnosti Hrvatske, Zagreb, 2004.
12. OECD: *OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2001 – Towards a knowledge-based economy*, Paris, 2002.
13. Porter, M.: *The Competitive Advantage of The Nations*, The Free Press, New York & MacMillan, London, 1990.
14. Šošić, V.: *Isplati li se u Hrvatskoj ulagati u obrazovanje: Povrat ulaganja u ljudski kapital kao čimbenik konkurentnosti ljudskih resursa*, Hrvatska narodna banka, Zagreb, 2003.
15. *The Cuomo Commission Report: A New American Formula for Strong Economy*, Simon and Schuster, New York, 1988.
16. UNESCO: *Functional illiteracy, Conference on Education for All in Europe and North America 6 to 8 February 2000, Warsaw.*
17. *World Bank Report: Croatia Country Economic Memorandum, Sv. II. srpanj 2003.*
18. *World Bank: Constructing Knowledge Societies: New Challenges for Tertiary Education*, Washington, 2002.

Internetski izvori

- <http://www.unesco.org/education/wef/en-docs/.../5illite.pdf> (05.09.2013.)
- <http://www.oecd.org/publications/e-book/> (11.04.2013.)
- <http://www.eizg.hr/hr-HR/> (18.04.2013.)
- <http://www.pisa.oecd.org> (25.04.2013.)
- <http://www.konkurentnost.hr/nvk> (15.05.2013.)
- <http://www.ijf.hr/FTP/2003/4/sosic.pdf> (22.05.2013.)
- <http://www.gospodarstvovmamka.ht/index.php> (20.07.2013.)
- <http://www.publications.europa.eu/> (12.09.2013.)